

Skalné obydlia Hontu – stopy dávnych čias

Sú miesta nabité informáciami, plné zaujímavostí, plné záhad, ale skoro nikto o nich nevie. Takým fenoménom sú napríklad skalné obydlia. To znamená obydlia vytesané do skál. Nachádzajú sa na mnohých miestach Slovenska. My si všimneme ich výskyt na strednom Slovensku – Tekove, Honte, Novohrade, s dôrazom na Hont a jeho obce.

Skalné obydlia nemohli vzniknúť hociakde. V prvom rade nejde o jaskyne, ale o umelo vyhlbené „diery“ v horninovom masíve. Vydajme sa spolu po ich stopách. Bude to príbeh skoro detektívny. Použijeme niektoré

zásady forenzného výskumu. Forenzný znamená súdny, pátrací. Keďže nemáme k dispozícii veľa historických podkladov, musím naše pátranie založiť na tých faktoch, ktoré umožňujú dospieť k serióznemu výsledku. Budeme hľadať analógie, miesta výskytu, zhody a odlišnosti. Keďže sme iba na začiatku tohto hľadania, dúfam, že nám budú odpustené drobné informačné nepresnosti. Budeme si klásť otázky a hľadať na ne odpovede.

Kde sú? Najznámejšie sú dve lokality. Obe sú pamiatkové rezervácie ľudovej architektúry. Stará Hora, vínné pivnice, vyhlásené v roku 1981 pri Sebechleboch, a Brhlavce, skalné obydlia, vyhlásené v roku 1983. Vie sa však aj o ďalších. Koncom roku 2010 bola medializovaná lokalita tzv. *Turecké studne* pri lome Štrapolch v Krupine. Ale sú informácie o skalných obydliach v Lišove, na miestach Pod Sadzením a Drienovo. Známymi sa stali tri „dúpance“ v Hontianskych Tesároch, nazvané ako *Jednodierka*, *Dvojdielka* a *Osemdielka*. Informuje o nich Jozef Stiegel v publikácii Dudince, vydané v roku 2008. Dúpance aj s blízkou roklinou boli sprístupnené šikovnými Tesárčanmi nedávno, v septembri 2011, pri príležitosti konferencie *Šanca pre neznáme krajiny*. V katastri obce Klastava, v lokalite *Na Háji*, sa nachádzajú ďalšie tri pivnice vytesané do tufových pieskov, ktoré údajne slúžili ako sýpky počas tureckých nájazdov.

Zaujímavosťou je, že tadiaľto viedla aj lesná železnica z Hontianskych Tesárov cez Ladzany pod Sitno. Ale to nie je všetko. V Budinej v Novohrade je tzv. Jánošíkova izba, čiastočne dotesaná do andezitového masívu. V neďalekej Luboreči sa nachádzajú dve *Tatárske pivnice* a nad Nedelišom je pastierska skrýša – *Dúpa*. Zmieňuje sa o nej Andrej Kmeť už v r. 1902. Všetky tieto „jaskyne“ sú podrobne zdokumentované. Zatiaľ sme napočítali sedem lokalít a celkovo trinásť „dier“. Povesti a povedačky z viacerých regiónov hovoria o skrýšach pred Turkami. Napríklad v Sitnianskej Lehôtky a Zaježovej. Existuje povest' z okolia Povrazníka pri Ľubietovej. V západnej časti Jaseňového vrchu sa nachádza vulkanická jaskyňa, v ktorej sa vraj pred Turkami ukrýval nejaký Ďurík. Podľa neho sa táto jaskyňa volá *Ďuríkova diera*.

Prvú odpoveď tak na našu hádanku máme. „Dúpance“ existujú a je ich na dokazovanie dosť! Keby sme sa aj pomýlili, už polovica stačí na zamyslenie.

Aké sú? Nie všetky skalné obydlia sú rovnaké. Zjednodušene môžeme hovoriť o troch typoch skalných obydlí: (1) vínné pivnice, (2) obytné skalné obydlia, (3) dúpance, skalné skrýše pred historicky podmieneným nebezpečím.

Vínné pivnice. Tých sú na Slovensku stovky. Pre poriadok spomenieme len tie z Hontu. Najznámejšie sú Sebechleby, Vinica, Šahy, Modrý Kameň. Sú súčasťou stredoslovenskej vinohradníckej oblasti. Tá sa delí na viaceré rajóny. Pre nás je aktuálny *Hontiansky vinohradnícky rajón* s vinicami v obciach Drienovo, Dudince, Hontianske Moravce, Hokovce, Hontianske Nemce, Hontianske Tesáre, Krupina, Ladzany, Medovarce, Rykynčice, Sebechleby, Dolné a Horné Semerovce, Súdovce a Terany. Existuje aj Ipeľský, Vinický a Modrokamenský vinohradnícky rajón. Všade sú tu do horninového masívu vytesané vínné pivnice.

Skalné obydlia. Tu je úloha pomerne jednoduchá. Známe, obytné a stále obývané skalné obydlia sú iba v Brhlavciach. Píše o nich už Matej Bell vo svojom diele o Uhorsku *Notitia novae historico-geographica* z roku 1742. Podľa fotografií boli obývané až do roku 1950 aj Lišovské dúpance.

Najmenej známe sú dúpance. Neverili by ste, ale slovo „dúpa“ je spisovné, jazykovo veľmi staré. V slovenčine znamená brloh, nora, pelech. V češtine je to podobné – doupe, nora, pelech, poľsky legowisko, rusky логово, ukrajinsky лігво, slovensky je to dupa alebo den. Tento termín pozná aj maďarčina, rumunčina, angličtina a na neuverenie aj turečtina. Porovnaním významu týchto slov je zrejme ich funkcia a účel. Je to skrýša pre prípad nepohody, nebezpečenstva.

Ako vznikli? Podmienky budovania skalných obydlí sú: výskyt mäkkých sopečných hornín, spravidla neovulkanických tufov; výskyt svahov vhodných pre čelný výkop dutín; dôvod vzniku, potreba, ich historický kontext; sprievodné klimatické faktory, napríklad pre vznik vínných pivníc.

Kedy a prečo vznikli? Tu sme „na tenkom ľade“. Ak sa o nich dočítate, sú to iba dohady. Začnime vínnymi pivnicami. Tam je vek viazaný na vznik vinohradníctva. O Sebechleboch je zmienka, že „*Víno sa tu pestovalo už v 13. storočí a v 16. storočí sa začali kopať pivnice*“. Najstarší, vyše 300-ročný dátum (vročenie), vytesaný na tamojšej pivnici, je z roku 1707. O skalných obydliach v Brhlavciach sa popísalo dosť. Problémom sú dúpance. Vročenia nemajú. Sú buď na neprístupných alebo odlahlých miestach. Prečo? Ak pripustíme predpoklad, že sú to skrýše, čomu nasvedčuje aj ich typológia, tak potom je na mieste otázka: Kedy sa bolo treba skrývať? Vhodným príkladom sú dúpance v Hontianskych Tesároch. Sú asi 20 metrov nad dnom údolia, na skoro kolmom svahu. Alebo v Luboreči sú dva kilometre za dedinou. Dúpance sú vytesané v mäkkých sopečných tufoch až pyroklastikách, výnimočne v andezite (Budiná) vo veľkosti priemernej malej izby. Ich realizácia musela trvať niekoľko mesiacov, možno aj rokov. Čo nútilo ľudí budovať tieto „zariadenia“?

Zaujímavý je nápis v „dvojdielke“ v Tesároch z roku 1944: Druhá svetová vojna. Dôvod skrývať sa. Andrej Kmeť podrobne opisuje dúpance v roku 1902. Ľudová tradícia hovorí o tatárskom či tureckom

„pôvode“. To „tatárske“ obdobie je z XIII. storočia, keď naše územie v roku 1241 vyplenili Mongoli. Ako rýchlo prišli, tak aj odišli. Presnejšie, boli tu od marca 1241 do polovice roku 1242. Turecké obdobie je dlhé, v XVI. a XVII. storočí. Podľa toho, aké dátumy spočítame, Turci tu boli 173 rokov, od bitky pri Moháči v roku 1526, keď porazili uhorské vojská, až po rok 1699, keď Karlovecký mier potvrdil oslobodenie Uhorska od tureckej nadvlády. V skutočnosti to bolo menej rokov.

Prvé nebezpečné vpády na územie Slovenska sú z rokov 1530 – 1540. Napríklad obec Hontianske Nemce bola napadnutá v roku 1543. Hrad Novohrad obsadili Turci v roku 1544. Hrad Dregély v Honte bol Turkami dobytý v r. 1552 a okupovaný až do r. 1593 a znovu na krátke obdobie v r. 1685. Šahy, kde bol opevnený kláštor, boli dobyté v r. 1552, až do r. 1595, keď boli Turci vyhnaní. V roku 1552 bola v blízkych Plášťovciach veľká bitka za účasti asi 22 000 vojakov. Turci vyhrali. V roku 1554 padli hrady Filákov a v r. 1575 Modrý Kameň a Divín. Turci robili na naše územie neustále nájazdy. Veľmi časté boli v rokoch 1552 – 1593. Po páde Nových Zámok v roku 1663 nastalo ďalšie kruté obdobie. Hlavne v rozmedzí rokov 1664 – 1685. Až porážka Turkov pri Nových Zámokoch v roku 1685 znamenala koniec ich expanzie a intenzívnych nájazdov. Od roku 1543 po rok 1685 uplynulo 141 rokov. To je 6 – 7 ľudských generácií.

Obdobia rokov asi 1552 – 1593 a 1664 – 1685 boli zrejme najťažšie. Ale aj medzitým sa časy neistého príméria striedali s náhlými prepadmi a rabovačkami. Kedy bolo to kľúčové obdobie potreby schovať sa a súčasne mať čas potrebný na výstavbu? To obdobie je zrejme ukryté medzi polovicou XVI. storočia a druhou polovicou XVII. storočia. Stačí. Nebudeme špekulovať. Nechajme to historikom.

Je tu ešte nejaký kontext? Málokto si dnes uvedomuje rozsah a trvanie tureckého pustošenia. Turecká expanzia znamenala krátke lúpežnícke nájazdy, keď Turci rabovali a unášali našich obyvateľov. Druhou formou bola stála okupácia a dane. Naturálne, finančné, zbedačujúce. Ostala zranená, utýraná pamäť. Ostalo aj niečo pozitívne? Po Turkoch tu ostalo veľa stôp. Tie sa stali neoddeliteľnou súčasťou nášho kultúrneho dedičstva. Pevnosti akými bolo Komárno, Nové Zámky, Leopoldov, boli vrcholom vtedajšieho for-

Hontianske Tesáre – Dúpance, tzv. osemdiarka, pohľad z vnútra a zdola

Foto: Peter Kováč

Foto: Peter Jančúra

tifikačného umenia. Boli opevnené banské mestá. Vybudovali sa dodnes stojace bastióny v Kremnici, Zvolene, boli opevnené kláštory, napríklad Bzovík. Boli budované šance a valy. Napríklad v Bielych Karpatoch a na Kysuciach, iniciované Těšínskym kniežactvom! Poviete si, až tak ďaleko? Známa je tragédia posádky šanci v Hrozenkovskom priesmyku v r. 1663 na Moravsko-Slovenskom pomedzí, ktorá bola pobitá Turkami. Ostali aj miestopisné názvy ako vartovky, hlásky, stráže. Z nich bola pozorovaná a signalizovaná poloha a pohyb nepriateľa. Najznámejšia vartovka je pri Krupine. Ostali aj iné miestopisné názvy, napr. *Tatárska lúka* na severnom svahu Sitna, *Turecký jarok* pri Šahách. Známy *Trúbiaci kameň* alebo *Tatárska píšťala* v Sucháni. Mimo iné to dokumentuje aj mystifikáciu našej pamäti, keď Turkov a rovnako aj Mongolov nazývame Tatármi. Na našom území sú aj tzv. turecké mosty v Poltári, Hnúšti, Novej Vsi nad Žitavou, i keď ich spojitost s Turkami nemusí byť preukázateľná.

Súčasťou našej kultúry sú aj historické záznamy, eposy, povesti, básne. Najznámejšiu z nich *Turčín Poničan* zveršoval Samo Chalúпка v roku 1863 na základe spievanky, ktorú počul na Ponikách. Ospevuje osud obce Poniky, ktorú Turci prepadli v roku 1678 a zabilo 18 obyvateľov. Viac ako tristo údajne odviekli do Turecka. Známy je aj román Jozefa Horáka *Sebechlebskí hudci* (1947), sfilmovaný v r. 1975, a aj film *Majster kat* z r. 1966. Povesti o Turkoch. Koľko je ich? A skoro po celom Slovensku. Napríklad o *Turkovom brale* v Hornom Tisovníku. Vo vzdialenej Dobšinej existujú údaje z dôb, keď sa tu pred Turkami skrývali celé rodiny. Zaujímavé indicie. A k tomu, žiaľ, naša riedka pamäť. Ostali aj erby obcí a miest, zemianskych a šľachtických rodín, so symbolmi z dôb tureckej expanzie. V Gemeri sa nachádza okolo štyridsať evanjelických kostolov s tureckým

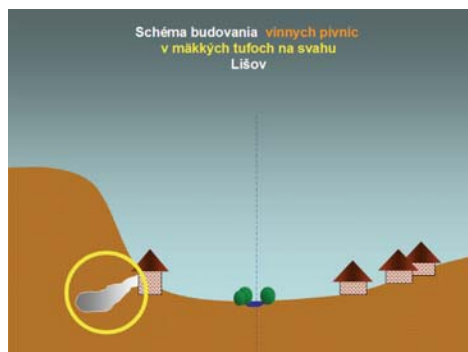
polmesiacom na veži, ktorými sa údajne označovali tie dediny, ktorým moslimovia „neublížovali“. To bola druhá stránka mince mocných rodov, ktoré s Turkami spolupracovali.

Čo s tým ďalej? Na našu škodu, toto obdobie, keď sme boli hraničným štátom kresťanskej Európy, vôbec nevieme využiť a spropagovať. Viacero našich múzeí vlastní a vystavuje turecké artefakty. Stála výstava je na Novom zámku v Banskej Štiavnici. V roku 2009 bola výstava *Turci na Slovensku* v Bebekovej bašte Filákovského hradu a v roku 2010 v Slovenskom národnom múzeu v Bratislave. Vyšlo aj niekoľko kníh o tomto období. Málo! Na taký bohatý príbeh je to veľmi, veľmi málo...

Nostalgický záver. Dúpance, dúpence, dúpy, sú prírodno-kultúrnym fenoménom v krajine. Nevidno ich „len tak“. Musíte ísť za nimi pešo a hľadať ich. Sú tak trochu záhadnou pamäťou krajiny. Stopou dávnych čias. Možno aj mementom o časoch planých. Svojou prítomnosťou a tichým čakáním však ozvlášťujú krajinu. Niečo pripomínajú, čo by inak zabudnuté bolo... Hont vďaka nim získal niečo, čo ho možno „turisticky zobudí“. Tak, ako sme sa to pokúšali na konferencii *Šanca pre neznáme krajiny* v Dudinciach v septembri 2011. Ale to už je ďalší príbeh. Pretože niektoré príbehy majú začiatok v budúcnosti.

doc. Ing. Peter Jančúra, PhD.

TU Zvolen

Kresba: Peter Jančúra

Typy skalných obydlí v Honte